

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

ביאורי תפילה

מבוא לביאורי התפילה (1) מהו הסידור?

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

מבוא לביאורי התפילה (1) מהו הסידור?

הסידור מורכב משלשה חלקים: תפילות, ברכות, ותוספות. בלשון המדוברת אנו קוראים לכל המובא בסידור מ"ברוך שאמר" ועד "אין כא-לוהינו" - תפילה. אולם חז"ל הגדירו בשם תפילה רק את תפילת העמידה. שאר הדברים המובאים בסידור, אם הם נאמרים במטבע (=נוסח) של ברכה - "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם..." - הרי הם מהוים ברכה¹. אם אין בהם את הנוסח הזה, הרי הם תוספות.

את הברכות ניתן לחלק לשלוש קבוצות:

ברכות הקשורות לתפילה - ברכות פסוקי דזמרא, וברכות קריאת שמע.

ברכות עצמאיות - מצוה הנאמרת במטבע של ברכה, כגון קידוש, הבדלה, וכדו'

ברכות הקשורות לדבר אחר - "הנאה" - ברכות הנהנין.

"מצוה" - ברכות המצוות.

"שבח" - ברכות הראיה.

ככלל, ניתן לומר, שהברכות משתי הקבוצות הראשונות, הרי הם ברכות ארוכות, הפותחות ב"ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם", ומסיימות ב"ברוך אתה ה'...". הברכות מהקבוצה השלישית, הם ברכות קצרות, שפותחות בברוך, ואין להם חתימה כלל.² המכנה המשותף של הברכות, שהם נתקנו על ידי חז"ל, האמירות שנתקנו בתקופות מאוחרות לתקופתם של חז"ל לא קיבלו תוקף של ברכה.³

גם התוספות מחולקות לשתי קבוצות:

תוספות מתקופת חז"ל - קדיש⁴, תחנון⁵, קדושה דסידרא⁶ (= "ובא לציון) ו"אשרי" שלפני תפילת מנחה⁷. תוספות אלו נתקנו בעיקר כהשלמה לתפילה.

תוספות מאוחרות לתקופת חז"ל - "עלינו", שיר של יום, "אין כא-לוהינו" וכו' וכו'.

¹ תוס' בפסחים (קד: ד"ה כל) מחדש שמטבע של ברכה אינו מעיד, שברכה לפנינו. תוס' כותב על "א-להי נשמה", "אתה הוא עד שלא נברא העולם", ותפילת הדרך, שלמרות שיש להן מטבע של ברכה, הן "אינן ברכות אלא שבח ותפלה בעלמא".

² לכלל יש יוצאים מהכלל, ואין כאן המקום לדון בחריגים הללו.

³ הרא"ש (קידושין פ"א ס" מא) כותב: "ולא מצינו שמברכין שום ברכה שלא הוזכרה במשנה או בתוספתא או בגמ' כי אחרי סידור רב אשי ורבינא לא מצינו שנתחדשה ברכה". אמנם יש חלקו על הנחה זו, עיין אנציקלופדיה תלמודית כרך ד' עמ' שיג, "ברכות שלאחר התלמוד", ובהערות שם.

⁴ מוזכר בגמ' ברכות כא:

⁵ מוזכר בגמ' במגילה כב: ובעוד מקומות.

⁶ מקורו בגמ' בסוטה מט.

⁷ מקורו בגמ' בברכות ד:.

התוספות המאוחרות לא נתקנו במטבע של ברכה, כיוון שבתקופות אלו לא נתקנו ברכות, אבל בתוספות מתקופת חז"ל, צריך להבין מדוע הם לא נתחברו במטבע של ברכה, כפי שחכמים היו רגילים לתקן.⁸

נראה להסביר שקדיש וקדושה דסידרא, אינם נאמרים במטבע של ברכה, כיוון שחכמים רצו להפריד בין המושג של "קדושה" לבין המושג של "ברכה".

תחנון ו"אשרי" שלפני תפילת מנחה לא נאמרו במטבע של ברכה, כיוון שבשניהם אין חיוב של אמירה אלא חיוב של פעולה. בתחנון החיוב הוא ליפול אפים. הנוסח הנאמר הוא רק כדי שיהיה היכי תמצא ליפול על פניו.⁹ כמו כן ב"אשרי" שלפני מנחה, אין חיוב לומר אשרי, אלא עיקר הדין לעמוד בתפילה מתוך שמחה של מצוה, ולכן אין מקום לתקן מטבע של ברכה.¹⁰

⁸ ההקפדה של חז"ל לתקן אמירת דברים במטבע של ברכה, באה לידי ביטוי מההלכה, שאפילו אמירת פרשות מהמקרא, נתקנו להאמר בתוך מטבע של ברכה. בקריאת התורה יש ברכות לפנייה ולאחריה. וכן בקריאת שמע ופסוקי דומרא. בקריאת מגילה ובהלל הברכה לאחריה אינה חובה, אלא מנהג (סוכה לח. ובגמ' עליה לט. לענין הלל, מגילה כא. ובגמ' עליה כא: לענין מגילה), אבל גם מהמנהג ניתן ללמוד, שראויה הקריאה להאמר במסגרת של ברכות.

⁹ הרמב"ם (בפרק ה' מהל' תפילה) מונה שמונה דברים שהמתפלל צריך להזהר בהן, למרות שאינם מעכבים את התפילה. הדבר האחרון שמונה הרמב"ם הוא "השתחויה". ומסביר הרמב"ם בהל' יג: "השתחויה כיצד? אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית ("עושה שלום במרומיו") ישב לארץ ונפל על פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה". תחנון, לדעת הרמב"ם, אינו הלכה בפני עצמו אלא קיום בהלכות תפילה. התפילה זקוקה שבסופה יאמרו תחינה ותחנונים בנפילת אפים.

¹⁰ עיין בגמ' בברכות לא. וברש"י ד"ה אלא מתוך שמחה